

A la recerca dels vestigis càtars (II): L'església de l'Assumpció de Gandesa

Ricard Ramos Jiménez

I. Introducció

Fa temps que vaig resseguint les que per mi són les empremtes de la presència càtara en la Catalunya Nova.

Els càtars¹ del sud de França, poble infidel herètic apartat de l'Església catòlica, ha de fugir de la seva terra per la persecució que sofreix entre els segles XII i XIII, trobant asil en altres països com Itàlia i a la Península Ibèrica especialment a Catalunya. Aquesta migració és forçada per la situació que es viu de conflicte i persecució político-religiosa, posada en marxa per l'aliança entre la tiara papal i la corona francesa; s'arriba a organitzar una croada militar que té greus conseqüències per a aquella pobra gent. Els fets als que em remeto conformen una trista pàgina de la història dels comtats francesos que són els de Tolosa, Foix, Carcassona, i Bearn, i altres que pertanyen al comte-rei de Catalunya.

Malgrat tot a aquella campanya cristiana desmesuradament violenta, cruel i ferotge, seguirà la persecució inquisitorial ben activa.

El cas és que tenim constància documentada de l'establiment en aquestes terres de la Catalunya Nova² de famílies càtars. I arreu eren reconeguts i apreciats com a bons artesans en diferents oficis com en el tèxtil, en la construcció, en el de treballar la pedra, en la ramaderia i els seus derivats, etc.

I tal vegada segurament per això foren ben acollits en unes terres recent conquerides als sarraïns, que encara estaven en procés de repoblament cristià i on s'estaven consolidant els primers nuclis de població.

II. Els càtars i Gandesa

Ja aquesta presència es constata a Gandesa, avui capital de la Terra Alta, gràcies al seu més valuós i més ben conservat monument històric: la portalada de la seva església. Aquesta vila, antic centre de la Batllia de Miravet de l'Orde del Temple (des de 1317, ja aquell extin-

Fotografia A.

git, del de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem).³

Efectivament, la singularitat escultòrica d'aquella portalada ens permet afirmar que ens trobem davant d'una altra petjada, d'una altra prova de l'establiment de població seguidora d'aquella fe que l'Església catòlica va condemnar per considerar-la herètica. No es cap secret que en aquelles comunitats destacaven especialment els mestres d'obres, els picapedrers i altres artesans amb oficis estretament vinculats a la construcció.

I tot i que disposem d'escasses proves documentals, quasi bé cap en paper, el cert és que les pedres treballades que guarneixen els principals edificis dels nostres pobles són també un molt important i valuós testimoni entre altres i ja en el nostre cas de la presència efectiva de pobladors càtars provinents del sud de França fugint de les persecucions que allí patien i cercant un refugi que, a totes llums, els cavallers templers de les nostres terres els atorgaren.

Això és el que ocorre a Gandesa amb la seva església de l'Assumpció, la construcció de la qual, segons algun historiador especialista, s'ha d'atribuir almenys a la iniciativa dels templers de la comanda de Miravet que senyoregen

Fotografia B.

Fotografia C.

el lloc. Sigui o no certa aquesta afirmació, el que si podem constatar és que aquesta església romànica, va estar a punt de desaparèixer el segle XVII per les obres d'ampliació que es dugueren a terme. Afortunadament una part del seu antic tresor escultòric i simbòlic, es va poder salvar: la magnífica portalada i una bona part del mur lateral. Per contra, l'absis l'any 1936 va quedar fatalment mutilat.

La planta d'una sola nau, estaria originàriament orientada com és habitual en les construccions d'aquella època, a l'est per l'absis, i a tramuntana pel que fa a la porta principal. En tot cas no volem insistir en descriure la que seria la seva inicial (i hipotètica) construcció original, atès que l'objecte d'aquest treball és justament l'empremta càtara en el conjunt escultòric de la portalada d'aquella església.

Aquesta església es troba al centre d'aquesta vila, i la primera vegada que apareix documentada és en els anys 1279 i 1280; però sembla ser que la seva construcció s'assentaria sobre la base i els fonaments d'una antiga mesquita.⁴ Ja la seva portalada romànica està catalogada el segle XIII com a pertanyent a l'Escola de Lleida, junt amb altres monuments com la portalada de Santa Maria d'Agramunt o la Seu Vella de Lleida, màxims exponents d'aquesta escola o estil arquitectònic.

Però com ja hem dit, el temple de Gandesa ha sofert modificacions importants, algunes de les quals són encara avui perfectament visibles: una d'elles s'aprecia en l'actual disposició de l'absis; però altra més significativa en el nostre cas es manifesta en el cert desordre sofert en la

col·locació de tres mòduls situats al fris (a banda dreta) de la portalada.

Un fris enigmàtic d'indubtable influència tolosana,⁵ en el que com dèiem es posaren en ordre equivocats almenys aquells tres mòduls; efectivament si observem l'encaix successiu de tots ells i els elements simbòlics de cada un d'ells veiem que: en el primer mòdul hi ha unes formes de tiges perllades, el segon conté una sèrie de personatges aixoplugats, i un tercer més gran que el primer té treballades les mateixes formes de tiges que el primer. Malgrat tot, amb una simulació fotogràfica realitzada a través d'ordinador, s'aconsegueix ajuntar-los ordenadament, en la forma originària que havien de tenir, i tot amb un resultat prou eloqüent: els tres mòduls presenten un perfecte encaix amb els seus respectius grafismes o relleus.

Ignorem, perquè d'aquest canvi de posició, que amb tota probabilitat, en el seu origen, estaven perfectament col·locats amb concordança amb els altres elements escultòrics.

El cas és que l'estudi que presentem és fruit de l'observació, anàlisi i tècniques fotogràfiques amb ordinador i, també una bona dosis d'afecció per la història del nostre país i del tema càtar.

Però, què ens diuen o que ens volen dir els frisos de l'església de Gandesa?

Si observem la imatge que publiquem com fotografia A veiem el fris actual, tal com es troba ara; és la part situada a la banda dreta, segons mirem la porta principal de front des del carrer. Al seu bell mig apareixen una sèrie de personatges aixoplugats o senzillament posats sota una

mena de coberts. D'aquests personatges hem de dir d'altra banda que són molt semblants als d'altres esglésies més antigues, com per exemple els que hi son situats a la llinda de l'antiga abadia, avui església parroquial de Sant Genis de les Fonts, al Rosselló (França) del segle X.⁶

Ja en el mòdul a l'esquerra d'aquell altre, figuren unes formes disposades en tiges, dibuixant una mena de laberint o entrellaçat perlat.

A la dreta del primer tenim un tercer mòdul, també amb forma de tiges perlades, més gran que l'anterior (mateix disseny), però s'hi insereixen dues bestioles, amb els caps contraposats: una d'elles és una au, amb plomatge, ales i un bec parcialment trencat; i l'altre és un animal segurament mamífer, segons les seves dimensions, les formes dels unglots (potes) i del morrió, que és diferent al d'una au (fotografia B).

En aquest darrer cas estem davant de dos animals que representen dos conceptes diferents: el Cel (l'au) i la Terra (el mamífer). Aquesta simbologia treballada en la pedra és un senyal inequívoc, clarament maniqueu, un fet no casual, atribuïble a la presència càtara en aquest indret. Aquest conjunt escultòric manifesta aquesta religiositat diferenciada, bé del picapedrer o del mestre d'obres que executaren les obres de la portalada.⁷

Aprofundint una mica més en aquestes dues bestioles descrites, veiem que apareixen de nou en un altre fris situat a la banda esquerra, just a l'aresta, sobre una columna; en aquest fris es poden veure les figures d'una au i un porc, sobre d'ells omplen l'escena un cel de vuit flors o rosetes de sis pètals, excepte una que en té cinc i que està al costat mateix de dues petites figures humanes de mig cos, molt desgastades (cal fixar-s'hi bé —és l'fotografia C—). Bé, un d'aquests personatges porta barba i amb el braç enlairat assenyala el cel de flors o rosetes de sis pètals i la roseta de cinc pètals, la que està a prop d'aquest personatge mostra una simbologia clarament exposada per especialistes, la simbologia del número cinc, l'ésser humà.⁸

Retornant a les bestioles, bé, ambdues mostren les seves diferències, en una postura de clar enfrontament; cal fixar-se en l'actitud de l'animal que simbolitza el Cel i de la posició d'una de les seves potes. El cas és que aquesta simbologia dual, del cel i de la terra expressen com ja hem manifestat, la dualitat càtara, el signe maniqueu del bé i del mal.

Però encara hi ha més: cal observar aquell personatge barbut⁹ que ens assenyala la resurrecció. I quant a les flors esculpides: les de sis pètals —hexafoliolades—, molt utilitzades per les primitives comunitats cristianes, significaven el disc solar i per ell la resurrecció de la carn,¹⁰ o com diu un altre autor, la immortalitat.¹¹

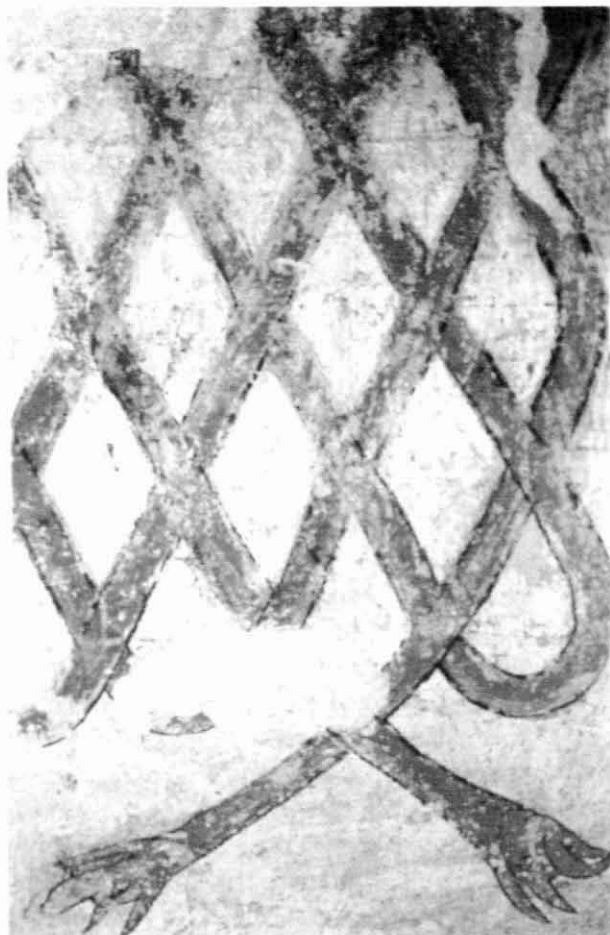
Tots són en qualsevol cas elements peculiars de l'arquitectura occitana, que influiran indubtablement en la que es coneix com escola de Lleida; però que també ha deixat empremtes a Vilanova de la Barca, Sant Martí de Puig-Reig, Nils del Rosselló, etc. I en tots els casos no podem més que constatar la procedència del migdia francès de molts picapedrers que treballaren i influïren en les diverses escoles catalanes.¹²

A Catalunya, concretament al Ripollès al municipi de Puig-Reig, en la seva església dedicada a Sant Martí, van ser descobertes unes pintures murals molt interessants que segons els especialistes en art romànic¹³ són de procedència càtara. És tracta d'una amfisbena amb dos caps, a les dues extremitats (fotografia D): es veu un cap amb boca de mamífer (Terra) i un altre amb bec d'au (Cel). Una mostra palpable de dos conceptes enfrontats (com el cas de Gadesa), el segell de les creences dualistes, el Déu del Cel i el Déu de la matèria (el Mal), torna a ser visible. Aquesta és, doncs, la simbologia descoberta en aquesta església dedicada a Sant Martí i que coincideix amb la de Gadesa.

En Martí de Riquer data aquestes pintures de Sant Martí de Puig-Reig entre finals del segle XII i primeries del s. XIII, i per això les relaciona amb Guillem de Berguedà (mort entre 1192 i 1196), amb alguna vinculació amb la causa dels càtars que s'establirien en aquella contrada. Per altres erudits, aquelles manifestacions posarien de relleu la bona relació existent i el recolzament que prestarien alguns nobles catalans a la causa càtara.

Fins aquí aquest petit treball de recerca que, humilment, vol despertar l'interès en altres investigadors per a continuar en la recerca de vestigis càtars en aquestes magnífiques terres, burxant en la història, tractant de trobar respostes sobre aquells aspectes encara foscos del nostre passat, etc., i sobretot d'aquell moviment religiós que hi va tenir una presència important abans de desaparèixer definitivament excepte en les seves obres com la que avui ens ocupa.

Fotografia D.

Una de les més brillants i erudites especialistes en el tema càtar, Anne Brenon, diu en el seu darrer llibre: «El catarisme fou un dels grans moviments de l'edat mitjana cristiana. Particularment, però no exclusivament, implantat a Occitània, desarrelat per la violència dels exèrcits catòlics, pels procediments de Roma i pel foc dels braços temporals. Aquesta manera de viure la religió desaparegué de la història cap a la fi del segle XV deixant, més enllà d'una llarga oblitació, un missatge viu que lliura a qui el vol llegir: un cristianisme sense condemna eterna i sense creu, el catarisme refusa el mal i la violència i cregué en la bondat fonamental de la naturalesa humana.»

Aquesta és la meua segona aportació al fenomen càtar en aquestes contrades; la primera la vaig dedicar a uns monuments funeraris a Horta de Sant Joan, publicada al Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta, núm. 31 primer trimestre de 2000.

Notes

1. Aquestes persones en realitat havien de viure la religió cristiana des d'una una visió més pura, practicant la pobresa i seguint en definitiva un camí de perfecció i santedat, molt diferent a la concepció i comportament de l'església oficial de Roma, molt deteriorada i corrupta en aquell temps.
2. FORT I COGUL, Eufemià. *Notícia de Siurana de Prades (Heretgia a les muntanyes de Siurana)*, Santes Creus, 1975, p. 59-61.
3. Sobre Gandesa vegeu el treball de VIDAL FONT, Joaquim. *Reculls històrics de la Ciutat de Gandesa*, 1989; i SERRANO DAURA, Josep. *Els Costums de la Batllia de Miravet*, Gandesa, 1999, p. 22 i ss.
4. *Catalunya Romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 215-217
5. *Catalunya Romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 215-217.
6. D'ABADAL, Ramon. *Història dels Catalans*, II, Barcelona, 1961, p. 777
7. Que molt probablement no han estat realitzats per causalitat, sinó per un ferm propòsit: posar de manifest la seva presència i la seva religiositat diferenciada; la d'aquell picapedrer que va participar en la seva construcció. Van voler deixar una senyal de la seva fe càtara per mitjà de la seva simbologia. De fet molts autors actuals no dubten de la presència a Catalunya de molts d'aquests picapedrers procedents de la regió del Llenguadoc, que treballaren i que influïren en les diverses escoles catalanes ocupades especialment en la construcció d'esglésies.
8. CIRLOT, Juan-Eduardo. *Diccionario de Símbolos*, Barcelona, 1991.
9. DUVERNOY, Jean. La captura del càtar Bèlibaste, Barcelona, 1987. L'autor ens explica que els càtars per la seva conducta pacífica i les seves barbes també es deien «bons homes» o home de les «bones barbes»; durant i després de la creuada aquests «homes barbuts, bons homes» es van afaitar per protegir-se dels seus perseguidors.
10. CURROS, María Ángeles. *El lenguaje de las imágenes románicas*, Madrid, 1991.
11. GÓMEZ, José M. Tabanera. Mito y simbolismo en las estelas funerarias, Madrid, 1989.
12. ADROER TESIS, Anna M. i CATALÀ ROCA, Pere. *Càtars i catarisme a Catalunya*, Col·lecció Nissaga núm. 12, Barcelona, 1996, p. 104.
13. Cal veure el magnífic treball de FUGUET, Joan. *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, 1995, p. 312-314. L'autor després d'aprofundir en la influència càtara i les relacions amb els Templers i Hospitalers, escriu: «Finalment, si tornem a les pintures de l'arcosolí de Sant Martí, creiem que les relacions entre càtars i senyors catalans nobles i templers només abonen la influència d'aquesta ideologia a Catalunya, dels s. XII i XIII. És evident que la iconografia de les pintures de Puig-Reig està inspirada en els textos apòcrifs i plantejada en termes dualistes i, per tant, imputable a una infiltració de catarisme. Si només es tractés de la iconografia de l'escena de l'Anunciació hom podria apel·lar a la influència que exerciren a l'Edat Mitjana les bíblies traduïdes a la llengua vulgar, però la representació de l'amfibena en oposició a la icona de la Verge forçosament s'ha d'entendre dins dels corrents religiosos de signe dualista».